

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

УДК 378.1.014

Рарог Ю. В.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РЕФОРМУВАННІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Стаття розкриває основні напрямки і суть змін, що відбуваються у вищій освіті найрозвиненіших країн світу. Оскільки ця тема об'ємна і складна, автор зосередив свою увагу на дослідженні відповідних процесів у країнах Північної Америки, Західної і Центральної Європи. Матеріали по країнах Східної Європи, Латинської Америки, Азії та Африки використовуються частково для проведення порівняльного аналізу. Розглядаються дві тенденції в реформуванні вищої школи, що досить яскраво проявили себе в більшості країн означених регіонів: демократизація і підвищення ефективності вищої школи. Автор висвітлює зміст і значення цих процесів, аналізує методи проведення реформ та їх цілі.

Науково-технічний прогрес і необхідність постійного вдосконалення соціально-економічної і політичної структури суспільства ставлять дедалі складніші завдання перед системою вищої освіти. Найактивніший пошук нових ефективних форм і методів вирішення цих проблем відбувається, перш за все, у передових країнах Північної Америки, Західної і Центральної Європи та Азії. У зв'язку з цим, досвід цих держав може бути дуже корисним у справі реформування системи освіти в Україні та інших країнах пострадянського простору.

Розкриваючи основні напрямки в розвитку вищої школи в передових країнах світу, варто насамперед виділити такі тенденції, як демократизація та підвищення ефективності. При всій різноманітності систем вищої освіти, підходів в її організації і розв'язанні проблем співвідношення державного та приватного, централізованого та самоврядного начал можна виділити загальну рису, що проявилася приблизно з початку 80-х, а особливо з 90-х років ХХ сторіччя, — це демократизація. Тенденція демократизації виявляє себе в кількох напрямках:

- децентралізація управління навчальними закладами;
- розвиток університетського самоврядування;
- підвищення суспільного статусу професорсько-викладацького складу;
- розширення студентського самоуправління;

- посилення впливу громадськості на вищу школу.

Важливою умовою демократизації є децентралізація керівництва вищою освітою. Ця проблема є особливо актуальною для країн з високим рівнем централізації (Франція, Швеція, Японія тощо). Держава намагається позбутися виконання ряду функцій і передає їх у відповідальність університетів або місцевих органів управління. Йдеться передусім про фінансування вузів, їх матеріальне забезпечення, затвердження планів навчання і прийому студентів, формування структури самого навчального закладу.

Нерозривно пов'язаний з цим процесом розвиток вузівського самоврядування, коли відбувається розширення права університетів визначати всі сторони наукової, навчальної і комерційної діяльності, формувати нові структурні підрозділи, встановлювати посадові оклади тощо. Важливим у розвитку вузівського самоврядування є право вибирати керівників вищих навчальних закладів і їх підрозділів. Подальшим поглибленням університетської демократії можна вважати розширення повноважень колективних органів управління: наукових рад, рад попечителів, сенатів та інших подібних структур.

Безумовно, в різних країнах ці процеси відбуваються по-різному, адже системи управління ви-

шою освітою, традиції, що склалися століттями, є дуже відмінними навіть у розвинутих країнах. Якщо канадські університети, можливо, вже досягли розумної межі у розвитку внутрішньої демократії, то французькі та шведські вищі навчальні заклади ще тільки шукають її. Авторитарні традиції не так легко перебороти. Так, у Франції внутрішнє самоврядування мають тільки класичні університети і Сорбонна з її особливим статусом. Усі інші вищі навчальні заклади підпорядковуються в цьому плані безпосередньо Міністерству освіти. Цікавою особливістю цієї системи є те, що найпрестижніші й найавторитетніші університети «*Grandes Ecoles*» не мають ніякої автономії, що не типово для інших країн [1].

Необхідно відзначити, що значних успіхів у розвитку автономії досягають іспанські, португальські університети, що є наслідком реформ 80—90-х років. Рішучі зміни відбулися в пострадянських країнах Центральної Європи і Балтії. В Естонії до того ж вдалося швидко й ефективно вирішити давню і болючу проблему відірваності вузівської науки від академічної. В той же час досить невизначеною залишається ситуація в Греції, де реформування системи управління вищою освітою було фактично зупинено [2].

Своєрідна ситуація склалася в університетах США. Президентів університетів тут призначають спеціальні органи, які формує губернатор штату, — *Board of Trustees or Regents*. Отож, президент формально не несе відповідальності перед колективом університету і ніяк від нього не залежить. У житті ж усе інакше. Дуже рідко коли керівник вищого навчального закладу наважується на відкрити конфронтацію з Сенатом університету. Крім того, губернатор, призначаючи склад ради попечителів, завжди пам'ятає, що викладачі вузів і студенти — це його виборці, до того ж досить впливові.

В Україні внаслідок посилення авторитарних тенденцій у суспільному управлінні та реформ 1993—1996 років Міністерство освіти отримало всю повноту влади над вищими навчальними закладами [3]. Міністр освіти має право призначати і звільняти з посади ректорів, а ті, в свою чергу, призначати і звільняти керівників усіх підрозділів вузу. Ця жорстко централізована система зберігається і сьогодні, хоча бюрократичний тиск на університети послабшав після відставки Згуровського з посади Міністра освіти.

Подібні проблеми спостерігаємо і в країнах Латинської Америки, Африки та, частково, Азії. Корупція, клановість, постійний адміністративний тиск з боку державних структур та інших впливових груп стали повсякденною практикою в університетах цих країн [4].

Логічним наслідком демократизації вищої школи і її важливою складовою є підвищення впливу й

авторитету викладачів університетів, коли професор перетворюється на рушійний, творчий елемент наукового і педагогічного процесу, стає ключовою фігурою у формуванні основних напрямків політики університету. Він створює наукові програми, впроваджує нові форми й методи навчання, веде пошук наукових і ділових партнерів, ініціює заснування нових структурних підрозділів, організовує наукові проекти, програми, асоціації.

Підвищується роль професорів у формуванні й проведенні політики в галузі освіти на місцевому та національному рівнях. Навіть в одній з найбільш централізованих систем вищої освіти — французькій, міністр понад рік провадив консультації, конференції та семінари з професорами, студентами і ректорами вузів, перш ніж піти на деякі кроки з реформування навчального процесу (як приклад іншого підходу до проблеми ми можемо згадати реформи 1993—1996 років в Україні, коли фундаментальні зміни в системі вищої освіти відбувалися всупереч позиції університетської спільноти, із застосуванням шантажу, погроз та адміністративного тиску) [5]. Крім того, освітян активно запрошують до багатопланового співробітництва центральні й місцеві органи влади, недержавні організації, ділові кола.

Варто відзначити, що тут ідеться про справжній авторитет і незалежність професорів як професіоналів вищого рівня. У деяких країнах у минулі роки досягти такого авторитету намагалися бюрократичними методами, не зачіпаючи суті проблеми. Так, у Швеції існувала практика призначення провідних викладачів університетів через кабінет міністрів, що, безумовно, впливало на престижність цих посад, але жодною мірою не звільняло професорів від обтяжливих обов'язків виконувати всі вказівки Міністерства освіти в повсякденній праці [6].

У багатьох країнах Європи та Північної Америки дуже інтенсивно дискутується питання подальшого розвитку системи захисту наукової свободи і підвищення авторитету працівників університетів. Запеклі суперечки викликає система «*tenure*» — запроваджена для захисту професорів від можливого адміністративного тиску практика укладання довічного контракту, що застосовується після проходження випробувального періоду (як правило, 5—10 років). Цікаво те, що серед противників цієї системи чимало самих професорів. Деякі університети (*Florida Gulf Coast University*, приміром) зовсім відмовились від практики надання «*tenure*» своїм викладачам [7]. Вони пояснюють це тим, що подібна система не надає вченим внутрішнього стимулу для розвитку і призводить до творчого застою. Можливо, такі аргументи мають певний сенс, але більшість університетів усе ж дотримується

випробуваної системи, хоча і з певними видозмінами.

У Каліфорнійському і Нью-Йоркському університетах впровадили практику звітів — перевірок викладачів кожні 5—7 років. Особливо це стосується професорів, які не виявляють активності в науковій і педагогічній діяльності [8]. Імовірно, такий підхід виявиться найпродуктивнішим, оскільки гарантує, з одного боку, свободу творчості професорів, а з іншого — забезпечує постійний стимул і контроль за їх науковим розвитком.

Неабияким фактором у підвищенні соціального статусу і стимуляції творчої діяльності професорів є їх матеріальне забезпечення. У зв'язку з цим варто відзначити, що для всіх передових країн є характерним зростання заробітної платні викладачів вищих навчальних закладів випереджаючими темпами. За даними *American Association of University Professors* посадові оклади професорів зросли за 1983—1997 на 72%. Впродовж 90-х років вони збільшувались на 3—5% щорічно. На теперішній час середня оплата праці професорів приблизно втричі перевищує середній рівень заробітної платні по країні [9]. Ці факти особливо вражають, якщо згадати становище освітян у пострадянських країнах.

Необхідною складовою демократизації освіти є розвиток студентського самоврядування. Західні університети завжди були сприятливим середовищем для формування різноманітних студентських об'єднань, товариств, асоціацій, рухів тощо. Починаючи з 80-х років це явище набуло, так би мовити, законодавчого оформлення і підтримки. Студентів почали запрошувати до складу керівних органів університетів, спочатку як спостерігачів, а згодом як повноправних членів [10].

Студенти мають значний вплив на формування навчальних планів, створення відповідних умов для навчання, праці та життя (групи безпеки, бізнес-центри, асоціації за інтересами, національні товариства і навіть об'єднання сексуальних меншин). Вирішальною є роль студентів в організації життя в студентських містечках. Все це, безумовно, є позитивними наслідками демократизації, що відкривають широкий простір для розвитку творчої індивідуальності.

Разом з цим існують і негативні моменти студентського самоврядування, що випливають з випадків безконтрольності та недостатньої відповідальності юнаків і дівчат. Серйозними проблемами для університетської спільноти стало поширення вживання наркотиків, злочинність, пропаганда націоналістичних і расистських ідей у студентському середовищі. Причому це стосується як північноамериканських, так і європейських університетів [11].

Одним із факторів, що впливають на процес реформування університетської системи, починаючи з 60—70-х років, є громадськість. Ідеться не лише про посилення впливу наглядових рад та інших подібних установ. Активну участь в опрацюванні засад розвитку вищої освіти беруть місцеві громади й загальнонаціональні недержавні фундації, що діють як через органи державної влади, так і безпосередньо через університети. Особливо ця система розвинена в США, де серед найвпливовіших загальнонаціональних організацій можна назвати так звану «велику шістку», яка активно захищає інтереси освітян на національному та регіональному рівнях [12].

Цікавим явищем є активізація діяльності різноманітних об'єднань випускників університетів (*alumni*). Особливо впливові такі організації в університетах Канади і США, де вони бувають безпосередньо причетні до керівництва університетами. В деяких канадських вищих навчальних закладах *alumni* навіть беруть участь у формуванні складу наглядової ради. Необхідно відзначити, що подібне явище властиве вищим навчальним закладам так званої «англосаксонської» (Австралія, Великобританія, Канада, США) системи. В більшості європейських країн такі організації є менш впливовими й активними, не кажучи вже про посткомуністичні країни, де, якщо об'єднання випускників і існують, то тільки формально і ніякого впливу на університети, як правило, не мають.

Таким чином, внаслідок демократизації та автономізації університети перетворюються із закритих академічних громад, відірваних від реальності, на повноцінну складову соціально-політичної та економічної системи країни. Причому вища школа намагається грати роль активного й ініціативного суб'єкта найважливіших трансформацій у суспільстві. Демократичні реформи ставлять перед собою, по суті, одну мету: підвищити ефективність вищої школи. Перед вищими навчальними закладами постають такі завдання:

- 1) скорочувати витрати і більше заробляти;
- 2) постійно підвищувати науковий рівень досліджень і якість освіти;
- 3) забезпечити ринок робочої сили необхідною кількістю висококваліфікованих фахівців.

Для досягнення цих цілей використовують різні методи, і перш за все фінансові. Так, уряд може обмежувати прямі державні дотації і стимулювати практику надання цільових грантів на проведення актуальних досліджень і на реалізацію проектів, пов'язаних з удосконаленням системи навчання. Хоча поряд з цим спостерігається значне зростання державного фінансування вищої освіти в розвинених країнах, особливо в США і Канаді; винятком можна вважати Австралію, де відбулися значні скорочення у 90-ті роки. В посткомуністичних країнах

ситуація зовсім інша, сказати б, навіть критична [13]. Гранти надають університетам, науковим організаціям, групам освітян і вчених та окремим професорам. Особливою увагою користуються молоді вчені, викладачі, перспективні студенти. Існують спеціальні гранти для представників національних меншин та інших незахищених соціальних груп.

Фінансову допомогу надають не тільки державні органи, а й численні приватні фонди. Особливо активні й потужні фонди діють у США. Розміри цієї фінансової підтримки дуже різняться. Так, Станфордський університет у 1996 році отримав на проведення досліджень 312 млн дол., Принстонський — 117 млн дол., Сльський — 172 млн дол. Національна академія освіти США надає індивідуальні гранти до 100 000 доларів на рік. Загалом же наприкінці 90-х років 1086 вищих навчальних закладів отримували понад 15 млрд дол. благодійної фінансової допомоги на рік, що становило 20% усіх доходів університетів [14].

Така система дає змогу постійно контролювати науковий рівень проектів і уникати зрівнялівки. Крім того, постійно вдосконалюється система державних стандартів, яка покликана гарантувати необхідну якість вищої освіти. При цьому в централізованих системах вищої освіти вона стає гнучкішою, зорієнтованою на основні показники (Франція, Швеція і навіть Японія), а в США докладають зусиль на національному рівні, щоб ввести єдині стандарти, хоча традиційно втручання держави в освіту в цій країні мінімальне. У підсумку це призвело до суттєвої різниці в якості освіти залежно від штату і вузу.

Досить болючим залишається питання акредитації вищих навчальних закладів. У централізованих системах цю функцію виконують відповідні державні комісії, що створює сприятливі умови для адміністративного тиску на університети. Акредитація «по-українськи» у 1994—1998 роках надала чимало прикладів адміністративних зловживань тодішнього керівництва міністерства освіти [15].

Разом з цим важко погодитися, що система опитувань і рейтингового оцінювання незалежними асоціаціями, як це практикується в США, є досконалою. Вона викликає численні нарікання, зокрема через невизначеність того, хто визначає міру відповідальності, неупередженості й професійності цих асоціацій. Але завдяки активному пошуку раціональних рішень і широкому обговоренню цієї проблеми вузівською та науковою спільнотою поступово відбувається формування певного розумного балансу.

Дуже важливою вимогою до університетів Заходу є забезпечення потреб суспільства в професіоналах різних галузей знання і практики. Ось чому впродовж останніх років відбувалося кількісне зростання вищої освіти. В лідерах цього процесу ідуть Канада (особливо провінція Онтаріо) і США, де доля молоді, що навчається у вищих навчальних закладах, сягає 62%, в Європі — 30—60%, у Латинській Америці — 10—18%, в Азії — 5—60%, в Африці — до 15% [16].

Однак розв'язання проблеми наповнення ринку праці кваліфікованими фахівцями є значно складнішим, ніж просто досягнення певних кількісних показників. Ось чому вищі навчальні заклади провадять широкі дослідження головних напрямків розвитку країни, консультуються з представниками урядових структур, бізнесу, місцевих громад, студентами. Тільки після цього складають навчальні й наукові плани, впроваджують нові курси, розробляють новітні технології навчання.

Втім, навіть така практика не страхує від помилок. Яскравим прикладом цього може слугувати проблема гострої нестачі фахівців у галузі комп'ютерних наук і програмістів (при надлишках фахівців інших профілів) у найрозвиненіших країнах Північної Америки і Західної Європи, через що тут виникла пряма загроза успішному розвитку економіки [17]. При цьому нестача фахівців подібного профілю, за оцінками експертів, зростатиме, через що деякі країни змушені вдатись до надзвичайних заходів і сподіваються пом'якшити гостроту цієї проблеми за рахунок залучення програмістів з країн Східної Європи та Азії.

В остаточному підсумку численні дискусії про необхідність удосконалення вищої освіти і практичні кроки з її реформування мають на меті створити таку саморегульовану систему на національному, регіональному й університетському рівні, яка б самостійно, без авралів і криз розвивалася у відповідь на потреби життя суспільства. Досвід останніх років наводить на висновок, що ця система повинна включати і високорозвинену університетську демократію та автономію, і державне регулювання (перш за все контроль за основними стандартами і стимулювання), і активний вплив громадськості (в тому числі й через недержавні організації та благодійні фонди). При цьому співвідношення цих трьох складових має бути відповідне у кожній країні, змінюватися з часом або під впливом певних обставин.

1. Transforming Higher Education (Views from leaders around the world), Ed. M. F. Green. ACE.ORYX Press,— 1997,— P. 240—246.
2. The Chronicle of Higher Education. 02.28.1997, V. 43, N 25, P. A50; Education for all. UNICEF.— 1998, N 5, P. 72;

UPPSALA Reports on Education. 1999, N 34, P. 73, 115, 159, 188,215.

3. Інформаційний збірник Міністерства освіти України.— 1997.—№ 1.—С 1—15; Там само.— 1994.—№ 19.
4. Transforming Higher Education.— P. 75, 96.

5. The Chronicle... 02.28.1997, V. 43, N 25, P. A50.
6. Governments and Professional Education / Ed. T. Becher, Open University Press, — 1998. — P. 123.
7. Change. 1998, September/October, P. 20—29.
8. The Chronicle... 02.28.1997, V. 43, N 25, P. A12, A60.
9. Інформаційний збірник МОУ.— 1998.— № 24.— С. 15; Там само.— 1999.— № 11.— С. 4; СНГ в 1996. Межгос. стат. ком. СНГ.— М., 1997.— С. 574; Transforming Higher Education — P. 94; The Chronicle... 02.28.1997, V. 43, N 25.— P. A34; Там само.— 01.28.2000.— P. A19.
10. The Miami Student. Miami University. — V. 124, N 47, 04.18.1997. — P. 2; The Journal. Queen's University. 11.26.1999,— P. 26; Там само.— 11.05.1999,— P. 3; The Varsity. University of Toronto. 11.04.1999,— V. 120, N 18 — P. 4.
11. Інформаційний збірник МОУ— 1999,— № 1.— С. 24; The Chronicle... 05.30.1997, V. 43, N 38, P. A9; Там само — 02.28.1997, V. 43, N 25, P. A49; The Journal. 11.19.1999, P. 1; The Varsity. 11.04.1999, V. 120, N 18, P. 1. Change. 1998, September/October, P. 58—62. The Chronicle... 05.30.1997, V. 43, N 38, P. A49; Там само, - 02.28.1997, V. 43, N 25, P. A50; Там само.— 12.17.1999, V. 46, N 17, P. A28; Там само— 01.07.2000, V. 46, N 18, P. A29; UPPSALA reports on Education. 1999, N 34, P. 209; Европа. 1995, № 2(13), Март-Апрель, С. 7.
- 14 The Chronicle... 05.30.1997, V. 43, N 38, P. A11, A41; Там само,— 01.14.1999, V. 46, N 19, P. A32; The Journal. 11.19.1999, P. 1,5.
- 15 Інформаційний збірник МОУ- 1994,— № П.— С. 30; Освіта — 1998.— 18—25.03.— С. 12; Освіта України.— 1997,— Січень, № 2—3.— С 5.
16. Америка.— 1993.— Сентябрь.— № 442.— С. 7; Европа.— 1995.— № 2.— С. 9; Transforming Higher Education.— P. 57, 64, 88, 133, 150, 173, 233, 259.
17. Change— 1995,— July/August,— P. 22—25.

Rarog Yu. V.

MODERN TENDENCIES OF REFORMATION OF THE UNIVERSITY EDUCATION IN DEVELOPED SOCIETIES

This article reveals the main directions and meaning of changes, which take place in the Higher Education of the most developed countries of the world. Thus, the theme is great and complex, author has concentrated his attention to study some processes in the countries of North America, Western and Central Europe. Two trends of higher education reformation were searched in this work: democratization and increasing of higher education efficiency. They have appeared definitely in the regions, which were pointed out. The author describes the meaning and content of these processes. He analyses some methods and goals to achieve them.